

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Володимир Січинський

Чужинці про Україну *

Про українських козаків Гільдебрандт пише, що вони «відважні та меткі вояки». «Хвалилися»,— каже автор,— «що, маючи один перед собою який корч, кожний з них міг би щасливо боротися з чотирма татарами. Особливо тодішній канцлер, пан Іван Виговський (der damahlige Canzler Herr Johan Wihotsky), який опісля став гетьманом, багато вихвалював так званих запорозьких козаків, які вони, мовляв, завойовники... Жили вони в великій кількості над Дніпром чи Бористеном в особливому місці, під власним гетьманом, але ж український гетьман таки зробив його від себе залежним. Коли Хмельницький був із татарами в мирі та союзі, то цей гетьман (запорозький) напав був на татар і побив. Тим-то Хмельницький, коли йому татари були пожалілися, звелів самому татарському послові цього гетьмана схопити й покарати його на горло. Цих запорожців стережуть татари, щоб вони не могли перепливати через Дніпро й робити їм шкоди. Там повинно їх бути так багато, що вони мусили б, як оповідав вельмишановний пан канцлер, жити не в дуже великому мешканні, яких тридцять осіб один коло другого».

Ідучи до Чигирина через українські села, автор зазначає: «Хоч і як малі й незначні видаються ці оселі, то проте майже з кожної виходила одна сотня (eine Compagnie) зі своїм прапором. Вони вирушали до семгородського князя Юрія Ракоці II, лучилися з його армією та йшли на поміч шведам проти поляків. Їх суворість виявилася [у війні з поляками] по совісті. Невтомно йдучи на ворога, вони [козаки] його палили й без милосердя рубали, кажучи, що поляки в їх краю тиранізували багато суворіше, не милували вони й малих дітей. Особливо жидам у Польщі було дуже боязко перед козаками».

Про одяг українців-козаків читаємо, що носять вони «довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку. Одягу з сукна на них не видно. Вони мають: шаблю, прив'язану до боку простим ременем; рушницю з ременем через плечі; ці рушниці враз з порохом вони самі роблять; пістоль у руці й нагайку, щоб підганяти нею коня. Деякі носять і сагайдак і лук. Над стрілами в сагайдаку звисає червоне полотно, яким вони їх прикривають, щоб не повипадали. Деякі мають шолом (Casket), який насувають (на голову) під час бою, і взагалі вони носять його при боці, пристромлений коло сагайдака. На голові, до чола обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суворо».

Про жінок читаємо:

«Їх жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові. Їх одежею взимі був довгий кожух без жодного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижчої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягаються, так що сильно виступають форми тіла».

Проте спереду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 3, 4.

[вишитих?] сорочках без блузки. Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи й до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем (завзято)». Тут же описує автор весілля на українському селі у супроводі співів і... напиктів.

Про сільські хати зауважує, що вони «взагалі погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами всередині. У хаті стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірах (на старих кожухах), сплять діти і прислуга (господар зі своєю жінкою має осібне ліжко на підвищеному тапчані). Коли вони розпалять (в хаті), відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. Коли дим вийде, закривають щільно отвори, і так мають тепло в хаті. В цих печах є звичайно горщик із горохом. Замість скляних вікон мають раму, натягнену свинячим бурдюком, через нього видніє день. На них (рами) вони дуже вважають і щовечора їх здіймають та добре зберігають, а отвір засувають дошкою-засувою. У хаті в них широкі лавки, де можна протягнутися. В хатах біля дверей стоїть звичайно (як на Угорщині великий жбан) горщик із руркою, в ньому всередині внизу є вода, а зверху вгорі — маленькі дірочки. Там лежить тютюн, який вони запалюють вуглем. І коли хто чужий прийде в хату, бере цю дивну люльку, потягне раз, то й має його повну губу».

«Іх (козацькі) церкви є зверху круглі [банясті?], але ж побудовані лише з дерева, мають милий голос з різних дзвонів».

Що до української мови, то Гільдебрандт зауважує, що вона «трохи грубіша, ніж (мова) поляків». З генер. писарем (канцлером) І. Виговським розмовляли латинською мовою, а під час подорожі мали з собою одного козака, що вмів говорити по-французьки. Цього козака «призначили нам, — пише автор, — на дорогу до Брацлава (Bratikslak), але він рушив з іншими козаками і з тими, що з ними їхали аж у Польщу до козацької армії, що перебувала при армії Ракоці».

Досить докладно спиняється автор на прийнятті у гетьмана:

«Як тільки пан посол Віллінг увійшов до Чигирина, йому відвели особливий logement, окреме приміщення, де міг мешкати зі своїми людьми та своїми кіньми. Окрім того, гетьман звелів запровіантувати пана посла. Ранком (на другий день) прислав спершу цинкову сулію, повну оковити (vol Agnavit), а потім пішла провізія... Через те, що пан посол не був зовсім ласий на таке питво, бо жив надзвичайно помірковано, то оковиту вручили спедиторіві, Томі Зібенайхові, якого через погане пияцтво кликали «Siebesaüffer—om». Він обіцявся цю оковиту перелляти в барилочко («ins Barilchen») для людей, як будуть вертатися. Одначе цього не зробив, а сам її випив і цілий день був п'яний, і це Веллінгові було не до вподоби».

Окрім провізії надіслали йому також ще і пашу для коней. Все це йому нічого не коштувало. Вісімнадцятого січня (1657 р.) запросили пана посла на аудієнцію. Гетьман прислав по нього добре вчищеного гарного гнідого коня, на якому було мале польське сідло, вишите золотом по боках. На ньому їхав пан посол до двору, його ж люди йшли за ним пішки. Мешкання гетьмана було замкнене знадвору брамою, як зрештою кожний шляхетський двір в цій країні. На будинку сиділи голуби, яких гетьман тримав безліч. Пана посла впровадили в аудієнційну кімнату до гетьмана, біля якого з боку стояв пан канцлер Іван Виговський з декількома сенаторами в кожухах, з великими комірами на плечах».

Після обміну чемностями і закінчення конференції, що провадилася латинською мовою, було прийняття. За стіл сіли: п. гетьман, з боку від нього п. посол і шотландський купець, що на той час теж прибув до гетьмана з листом від шведського короля. Далі сиділи пан канцлер І. Виговський з кількома сенаторами. «Дружина гетьмана теж присіла на хвилину коло гетьмана».

Після їжі, каже автор, посла дуже запрошували пити різні напитки. Людей пана посла приймали à part в окремій кімнаті. На другий день гостив пана посла у себе канцлер І. Виговський. «В його ідальні,— каже автор,— був і я. На стіні (в ній) я бачив маленький вівтарець з декількома образами, намальованими на дощечках; вони віддають (святим) пошану так, що перед ними схиляються й тричі хрестяться. Після того пан посол був ласкав списати дезидерати * його королівської величності на папір і подати панові канцлерові. Але на це не дали жодної відповіді на письмі, а лише усно. Козацькі війська, які були при семигородській армії, мали б бути до послуг його королівської величності. А так на цей раз полишалось, щоб не посилати більше військ (козацьких). Гетьман, мовляв, хоче сам у власній особі прибути незабаром до його королівської величності в Польщу. Між тим пан посол зволив домагатися складених пунктів знов, і тоді там були підкреслені такі слова: «Contra guosvis hostes».

Пан посол мав від його королівської величності лист із великою печаткою і до татарського хана. Його передали панові канцлерові, який цинив татар дуже невисоко, й коли він читав (його) копію, то сказав: «Такого титулу ми їм не даємо». Так козаки відрадили пана посла, щоб не їхав до татар.

До формальної угоди поміж Швецією і Україною під час побуту шведського посла Веллінга, як знаємо з «Реляції» самого посла, не прийшло, бо гетьман чи то старшинська Рада головною умовою союзу бажали, щоби шведський король признав «за ними (українською козацькою державою) права на всю стару Україну, або Роксолянню, де була греська віра і мова (їх), ще існує — до Вісли».

Перед од'їздом посла з Чигирина гетьман подарував послові білого коня, декілька соболевих шкір та мішечок грошей, де було 50 державних талярів,— це було на прохарчування. Його обслузі зволив (гетьман) виплатити яких 15 державних талярів польськими ортами (тимфами), за них вони мали собі купити чоботи.

Немила історія приключилася з п. послом через обманство якогось жиди Абрагама. Цей вприсовився взяти його з собою ще в Сороках, на що посол згодився, «бо жид говорив по-німецьки і по-руськи (українськи) і міг по дорозі бути перекладачем». Цей жид, стоячи весь час на санях посла, «довго та сумно розповідав йому про велику різню на Україні його народу, євреїв, якої допустилися козаки». Так жид Абрагам доїхав з послом аж до Чигирина, де, як каже Гільдебрандт, «встругнув панові таку штуку: хотів продати (послову) синьо-зелену матерію з Молдавії й за що купити панові послові (Веллінгові) добрих соболев. Та замість добрих жид приніс йому кілька поганих, які йому (послові) не подобалися. На другий день він приніс послові матерію назад. Коли її перемірювали, то виявилось, що жид від неї відрізав собі саме половину. За таку штучку посол його добре виганьбив і прогнав від себе».

З Чигирина їхав посол через Суботів, Жаботин, Смілу, Брацлав і Чернівці. В Брацлаві «пан посол відпочивав 2 дні через те, що було надмірно гостре зимно, коні були поморені, а дорога була тяжка та було інших невигод більше. Ми спинилися в містечку в долині. На високій горі, на яку тяжко добратися, було місце для твердині. Але тут не було жодних хат, і стояла на цей час пуста». Дня 12 лютого прибули до Озаринець — «останнє місто на Україні, на високій горі, проте добре забудоване. Від цього міста їхала з паном послом сотня хоробрих козаків, яка супроводила його у зв'язку з небезпекою до Молдавії аж до Какачан». Переїжджаючи через буковинську Сучаву, згадав Гільдебрандт, що в цій твердині Юрій Ракоці осадив був козаків, які помагали господарю Василеві Луполові. «Козаки, що з нами їхали,

* Дезидерати — хотіти, бажати(ня) — прим. ред.

оповідали, як вони тут уже були, причому вони з презирством висловлювалися про семигородських угорців, які їх били». З Семигородщини посол їхав через Токай на Пряшівщину (Закарпаття), переїжджаючи через Вранів (Wirpau), Бистру, Куріму, Бардіїв (Bartfa), і зупинився у Маковицькому замку (Masscovitz), с. т. у Зборові, коло Бардієва, що належав тоді родині Ракоці. Тут на Зборовському замку «наші козаки вправлялися стріляти з лука». Коли надійшла до Маковиці сильна частина «von Ungarn und Cosaken», рушив з нею посол далі на Польщу і дня 30 березня був уже в Пінчові у головній квартирі шведської армії. «І так,— пише Гільдебрандт,— «привели ми перших угорців і козаків до шведської армії».

В «Подорожі» Гільдебрандта знаходимо також дуже цінні відомості про похід Юрія Ракоці II (Молодшого) на Польщу в 1657 р. з участю українських козаків під проводом полк. Ждановича у кількості 20.000 козаків.

«Своїх спільних союзників-козаків — семигородці цілком зневажливо ляяли. Семигородський генерал пан Йоган Янош Каменій дуже сварився з козацьким генералом Ждановичем за те, що наче Каменій посилав козаків до чорта. Це він сказав, але умовно, «коли властиво козаки не хотять слухатися (підпорядковуватися)».

Загалом, каже Гільдебрандт, між семигородською й козацькою армією не було «жодної приязні й довір'я». Автор спиняється на причинах неуспіху цього походу: вказує на дволічну політику Ю. Ракоці (тайні переговори з поляками), погану його стратегію, не слухав він також порад шведського головного штабу. Загалом Гільдебрандт усю вину складає на Ю. Ракоці. Під час відступу семигородської армії між Львовом і Замостям почався в його частинах бунт. Тоді багато з його війська порозбігалось, за винятком лише угорців. Зате козацькі частини трималися міцно. Через ослаблення цілої армії «Чарнецький мав нагоду нападати на обоз козаків і угорців та постійно їх непокоїти, так що таким чином полягло яких 1.000 козаків». «Семигородський князь вів загальну справу за цілий час не по-лицарськи (nicht tapfer), особливо нехтував він усяку добру хосенну раду. Отак нікому, а тільки самому собі та своїм м'яким дорадникам, каже Гільдебрандт, «він має приписати і завдячувати втрату своєї армії та всю небезпеку свого власного становища».

Сам *Готгард Веллінг* так описує свій приїзд до Чигирини і розмови з гетьм. Б. Хмельницьким та генеральним писарем Виговським:

«Двадцятого січня 1657 [після прибуття до Чигирини] я зараз же привітав п. канцлера Виговського і він просив у мене короткої розмови перед аудієнцією. Я з повною готовністю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ увійти з ним, як з високим міністром, в цілком довірочні зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитись тому, що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені аудієнцію гетьман і, обмінявшись чемностями, запросив мене до столу, як це в них прийнято. При цім обіді було спом'януто з похвалами імя й діла В. корол. величності».

«По двох днях Виговський запросив мене на переговори, і я ні трохи не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привітав від в. вел., обіцяв усяку ласку, бо, мовляв, Ваше величество певні, що він візьме до серця цю спільну справу і зробить усе, що може послужити щирому союзові й приязні. Виговський відповів коротко, що завсіди був вірним слугою і приятелем в. вел., і Ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручене мені від в. вел.— бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як в. вел. завсіди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязні, яку вони підтримували з короною шведською, але і з огляду на ту довірочну

кореспонденцію, яку вони вели весь час з в. вел. В. величество, тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати ці старі приязні відносини, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так, що для обох держав (beyder Stats) він дуже потрібний».

При переговорах виявилось також відношення українського уряду до поляків і москалів. При обіді у гетьмана Б. Хмельницький «остерігав В. кор. величність не давати себе переконати брехливим полякам і не входити з ними в ніякі союзи... А я запевнив, що в. кор. вел. ніколи ні в гадці не мали цього, тим менше не вийдете в довірочні зносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і се було йому (гетьманові) приємно і мило». Про москалів посол говорив Виговському, «як в. корол. велич. були несправедливо ображені московитами і понесли великі шкоди, і що б вийшло для них (козаків), коли б вони, сидячи тихо, пустили це повз себе. Канцлер (Виговський) схвилювався семи представленнями, виявив великий жаль з приводу того, що так несправедливо поступалося з в. вел., залявсь і писанням своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля, аби відвести (царя) від його намірів. Той (цар) не тільки не відчув цього, але був невдоволений на козаків за те, що вони йому не допомагають проти в. корол. величства. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з шведами), як він собі те уявляв, і затривожившись, що (козаки) теж можуть проти нього виступити, він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [очевидно, мова йде про Лопухіна] з виправданнями за те, що він учинив перемир'я з поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готовий зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з в. кор. вел. Казав упімнути в. князя, щоб він постарався, аби війна з в. кор. вел. була якнайскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) Вашого величства приятель і, доки буде живий, нічого не почне проти Вашого величства».

Розмови з українським урядом кінчилися на тому, що Рада ухвалила «не вступати в ніякі трактати, доки Ваше кор. велич. (король Шведський) не признає за ними права на всю стару Україну, або Роксолянню (totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae), де грецька віра була і мова (їхня) ще існує до Вісли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано».

Також при кінцевих розмовах український уряд запевнив шведського посла, що буде закликати вел. князя (московського), щоб він стримався від яких-небудь ворожих кроків проти в. кор. велич., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію*; в противному разі він пошукає інших способів. Своему полковникові Антонієві він уже наказав, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Оттоманської Порти і до татарського хана, сповіщаючи їх, що він увійшов у тіснішу приязнь з в. кор. величством (швед. кор.), з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого проти них не починати, бо інакше буде змушений виступити проти них».

Франц Шебеші з Болгарфальви, міністр семигородського князя Ракоці, післаний на переговори до гетьм. Б. Хмельницького, у своєму щоденнику (Monumenta Hungariae, XXIII) пише, що 10 липня 1656 р. прибув на козацький кордон до м. Рашкова. Полковник Зеленський зустрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і гостив його обідом.

«Почавши від Рашкова все спустошене, через цю пустелю йде татарська дорога; боязко і небезпечно». Дня 14 липня був посол в

* Реституція — відновлення (ред. прим.)

Умані у полковника Ханенка, а 17 липня в Орлівці у «військового судії, дуже поважної людини», де в нього посол обідав. Сам гетьман прийняв посла в Чигирині 20 липня і запросив його на обід.

Які вимоги ставило запорозьке військо, довідуємось з листа *воєводи Стефана* на підставі інформацій Ф. Шебеші і козацьких послів Ковалевського і «писаря гетьмана» Груші з дня 14 серпня 1656 р.

«Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодні рано з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, один зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретарях гетьмана, другий — писар гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідалися, п. Шебеші небагато міг досягнути в цій справі, на поставлені в милість пункти і жадання козацтво не схотіло погодитися..., хочуть наперед мати присягу в милості і вашого краю, потім в. м. пришлете їх послів зі своїми послами і тоді вони зложуть присягу, так як в. мил. бажає, інакше ні. Вони сказали ще, мовляв, гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи в. мил. і ваші радники на се згодяться і чи зроблять так, як вони собі того бажають: коли ми їм того не обіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до в. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, що б вони персонально складали присягу, і з огляду, що в. м.— абсолютний монарх, вони можуть покладатись на те, що в. м. стверджує своїм княжим словом. Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються і союз не може стояти, коли він не асекурований* краєм. Наше переконання таке, що коли в. м. не покінчите з ними тепер, то пізніше буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніше вони вже не дадуть згоди, коли в. м. тепер з ними не покінчать так, як вони собі бажають. Ми набрали також переконання, що вони хотіли б включити у договір (такий пункт), що, коли їм треба буде, в. м. повинні будете дати їм поміч на поляків і ми також, або Волоські князівства, бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші в. м. зможе з ним все це докладніше обговорити».

Дня 1 вересня козацькі послі приїхали до Фейєрвара і мали тут офіційну аудієнцію у Ракоці. Козаки обіцяли на кожне жадання Ракоці поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він вкаже; за се зажадали собі «всю Русь до Вісли», при чім козаки готові розірвати з Московією, бо мають для того причини («Тгапсауlваніа II, 164—6»).

По-друге, був на Україні Франц Шебеші з посольством шведського короля до гетьм. Б. Хмельницького під проводом королівського камергера Лілієкрони. Шебеші був у Чигирині від 20 червня до 16 серпня 1657 р. і у своїх «Записках» подає цікаві відомості, як український центральний уряд, та зокрема гетьман Б. Хмельницький, пильно стежили, щоби західноукраїнські землі не попали в чужі руки, навіть і найвірніших союзників.

Отже, Шебеші записує, що посол Веллінг розповів гетьманові, що ніби шведський король вимагає собі Кам'янець, Львів і Бар, а «по довгих запевненнях [Шебеші, що це не відповідає справжнім намірам короля] він (гетьм. Хмельницький) заспокоївся».

«П. Виговський обіцяє постаратися, щоби татари полякам не дали помочі. Він оповідав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, але (козаки) цього міста туркам не попустять, а заберуть собі».

Про московське посольство до гетьмана Б. Хмельницького Шебеші записує:

«Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней [посольство Бутурліна]. Пункти такі:

* Асекурований — забезпечений (прим. ред.)

1. Чи Гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритися і нагородити шкоди, вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо, коли вони не замиряться, (гетьман) разом з татарами і турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі городи і фортеці Старого Бихова в Білорусі, що піддався гетьманові; але гетьман відказав, що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів тому, що його здобули козаки. «Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулював московського цесаря *Moskoviae dux*».

«На границі Московії й Окраїни (Okraina) стоїть наготові 75 тисяч московського війська; московський цесар полишає гетьманові вести їх, куди хоче».

«Виговський сказав, що поляки пообіцяли туркам Кам'янець, аби лиш їм помогли. Вся їх надія в татарах була і тепер є, але козаки їх затримують. А про Кам'янець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому».

«Антін, козацький генерал [Жданович], що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По-перше, що угри (мадьяри) зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій кількості, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з цього приводу):

— Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі перемоги, і воно поборолو всі труднощі. А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тисяч козаків, і всі семигородці за один день будуть знищені».

З приводу здобуття Берестя угорцями гетьман сказав:

— Як це вони (угорці) взяли? Що по сей бік Вісли, то належить нам, і я не попушу того нікому!»

Ще в двох інших місцях записок Шебеші згадується питання розмежування земель:

«Про поділ Польщі — гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Вісли».

Казав також (гетьман), що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони (козаки) хочуть затримати за собою Польщу по Віслу і її нікому не попустять». Далі читаємо: «Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє шведам, ніж Москві. В присутності сина він сказав:

— Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союзу з шведським королем».

Під датою 28 червня Шебеші записав:

«Виговський, говорячи з другим московським послом, сварився про те, як се без відома царя зложено союз з шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма визволив. «Коли хочете, захуйте неприязнь і жийте з нами по-доброму, коли ні — будемо боротися і наведемо на вас татар, шведів, угрів». На се москаль сказав спочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се відповів: «Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забрано — і ви не кращі від жидів! різниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (*rogánság*)».

«Говорив (Хмельницький) шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з шведами, і коли йому вдасться замиритися з татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме татар і спровадить на них (на Москву). Чекають, з чим повернеться їх козацький посол від турків: чи Порта добре до них настроена».

Нарешті, про зносини з литовськими чинниками записано під днем 1 липня слідує:

«Приїхали послы з Литви, від Сапіги і від маршала — піддаються гетьманові: коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони — також, коли гетьман буде триматися шведів, вони також будуть на його стороні».

Петро Парчевич, архієпископ, по національності болгарин, був послом від австрійського цісаря до гетьм. Б. Хмельницького і перебував на Україні в місяцях лютий — квітень 1657 р. В його реляціях, які були записані його секретарем Христофором Маріяновичем, знаходимо деякі відомості з українського побуту.

Прибувши до Суботова, у дорозі зустрів посольство уповноважений гетьмана, який «привітав нас з повагою і поїхав з нами до палати гетьмана... Велике число війська з рушницями стояло навколо неї і канцлер провів (через цей шпалер) нас до гетьмана, що лежав у ліжку (хорий).

Посол виголосив до гетьмана таку промову: «Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і войовничого народу запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки імператор римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і августіший голова, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоєї світлості і прийняв Твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує Твоїй світлості батьківську приязнь і ласку. Знаючи об'єднувати духи славних мужів — раніш порізаних, але згодом нерозлучно об'єднаних про всяке людське добро і примноження своєї честі, бажає він в своїй приязні і доброті, щоб все це залягло свобідно, тривко і щиро в духу Твоєї світлості — можу це посвідчити від усього серця. Відкриваючи це слово батьківської любові святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого, перед світлою і веліпною Твоюю вельможністю і перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славу і войовничу республіку».

Х. Маріянович також додає:

«Під той час поз'їздилася до гетьмана сила послів: від шведів і Ракоці по двічі, від турків двічі, від татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви один: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий наплив (гетьман) відправив нас пізніше, ніж хотів. Тому, що архієпископ (*П. Парчевич*) був зв'язаний хворобою, я кілька разів мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу [очевидно, з військовим осаулом] і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсігди відсилав до свого канцлера — як йому сподобається те, що ми з собою говоримо, і той все похваляв».

Під час прийняття у гетьмана записано наприкінці: «Приємно розмовляли з нами (радники) під час снідання і по скінченні його дуже чемно відпровалили нас аж до нашого мешкання».

Доба Хмельницького ще довгий час займала увагу західноєвропейських письменників, котрі, згадуючи Україну, конче торкалися часів козацької державності.

З таких новіших видань, що з'ясовували питання московсько-українського союзу, згадаємо працю професора Бреславського університету *Х. Стієдіуса* «Реляції про сучасні відносини в Московській державі» (Франкфурт, 1706). Там читаємо такі уступи:

«Хмельницькому, вождеві повстанських військ зробили (з боку Москви) надію, що йому віддадуть усю Правобережну Україну й зроблять його київським князем, але він незабаром побачив, що його обманули, та зрозумів, що москалям діло не до його, а до власних інтересів».

З праць енциклопедичного характеру можна відмітити цілий ряд

підручників географії, де згадується Україна, головню доби Хмельницького. До таких м. ін. належить «Le Nouveau Théâtre du Monde» Бусенгольта, вперше видана в Парижі коло 1666 р. і вдруге в 1677 р. (Опубліковано переклад А. Яковлевим). Майже усі відомості про Україну тут почерпнуті зі знаного «Опису України» Бопляна, але цікаво, що в сер. XVII ст. географи вважали своїм обов'язком згадати про нашу Батьківщину. В географії Бусенгольта м. ін. читаємо:

«Україна лежить між Московщиною та Трансильванією. Київ (Кіон), головне місто цієї великої провінції, належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще і досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних королів. З давніх церков лишилося тільки дві: Св. Софія та Св. Михаїла. Храм Св. Софії має гарний фасад і величавий вигляд, з якого боку не дивитись, бо стіни його прикрашено багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, себто з різнокольорових маленьких камінців, блискучих як шкло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це мальовила, чи килим. В цьому храмі зберігають надгробки й могили багатьох королів. Храм Св. Михаїла зветься «Золотоверхим», бо він вкритий золоченою бляхою... Місто Київ стоїть на горі, яка панує з одного боку над полем, а з другого боку — над Дніпром, що тече під горою. Римокатолики мають тут 4 церкви, в тому числі катедру. Греко-руси мають 10 церков. Київ має три гарні вулиці; він досить торговельний: торгують хлібом, хутром, воском, медом, салом, соленою рибою й т. п. (ст. 380)... Київ має єпископа, воеводу, каштеляна, замок і чотири юрисдикції... Земля тут [на Україні] родить стільки хліба, що нарід не знає, що з ним робити, тим більше, що нема тут судноплавних рік, що вливалися б у море, крім Дніпра, але на ньому плавання можлива тільки на просторі 50 миль униз від Києва, бо далі перешкоджають 13 порогів».

ДОБА ВІД І. ВИГОВСЬКОГО ДО І. САМОЙЛОВИЧА

З цієї доби маємо небагато писань чужинців, і то переважно з доби І. Самойловича; все-таки є кілька подорожей, що мають для нас важливий інтерес.

В рр. 1670—1672 мандрував по Польщі й Україні У. Вердум. Його спостереження українського життя особливо рельєфні на тлі опису життя поляків. Вердум писав: «У ввічливості і розуму полякам не бракує; однак вони легковажні і змінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покійно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі, так що aut humiliter serviunt, aut superbe dominantur (або понижено служать, або гордо панують), як такий характер (поводження) описує Лівій. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підслесливості, як, може, ніякий інший нарід... Зрештою, польський нарід у цілому недбалий і лінійний, управляють лише найбільш необхідні ґрунти, а решту залишають пустувати...»

У одному польському місті не знайдеш доброго бруку на вулицях, але на всіх ланах лежить повно каміння».

Описуючи різні польські страви, які «виготовляють поляки дуже неохайно», пише: «Після дуже солоних і перчених страв полякам добре смакують напитки. Пиятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як нігде на світі. Спеціально дуже люблять горілку, котру по-польськи називають горалькою, по русинськи «horylka», а у своїй латині crematum. Навіть найбільші аристократи-поляки возять її з собою у своїх ранцях і мусять її напитися, власне, щогодини. Тому консумують * її так багато, що, наприклад, один жид у Жовкві за право, що тільки сам може випалювати горівку в містечку

й навколо лежачих 9 чи 10 селах, платив державі річно 3.000 талярів...

Позаяк поляки неохоче працюють, то охоче прислуховуються новин, а коли зустрінуть подорожуючого, зачіпають його питаннями або змушують його йти до коршми і випробують, чи не можна щось від нього довідатись нового.

При великій кількості випитого приходиться у них часто до бійок, причім мусить завжди блищати шабля. Тою шаблею тнуть і рубаються взаємно по грудях, по обличчю і де тільки можна, і це береться у них як оборона і так позначених тут і там, спеціально на обличчю, добрими загоїнами і шрамами, як то вже у гетів, сарматів — найближчих сусідів поляків, ще більше як перед 1000 роками — уважалося за щось похвальне... Також цілий спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський».

Говорячи про вбрання поляків, зауважує: «Їх сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою не уживають жодного полотна. Ще дуже визначні пани уживають сорочки, спідні обрання і пошевок на постіль з турецького шовку і носять їх, не перучи доти, доки тримаються купи...»

«Нарешті, нема в Польщі багато старих людей чи то тому, що їдять замало хліба і забагато коріння та забагато п'ють водки і тим способом спалюють і нищать життєздатність, чи тому, що самотнє і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років».

Про українців У. Вердум пише: «Найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як зрештою нігде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підслесливих виразах».

В іншому місці (ст. 135), коли говорить про Львів, то називає його «русським Львовом».

«На Русі носять мужчини й жінки-селяни гніду опанчу з сукна, яке самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну. Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах взорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре. Та опанча називається на їх мові кожухом (Kosücke)... Зимою такий кожух є цілим вбранням козаків. Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, причім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса, стягнена у збори, як плащ, і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. При тім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Щодо оздобу голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також перстенів на пальцях і дуже великих кульчиків в ушах і намиста з кристалю, шкля, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами. Волосся розділюють вздовж посеред голови дуже зручно й старанно на обидві сторони, а коли так гладко спадає з обох боків, сплітають його збоку у дві малі коси, перетягають їх під ушима до плечей. З тих двох бічних кос, разом з грубою косою на плечах, творять ззаду голови кружок, на котрому навіть найбідніші сільські дівчата уміщають вінець зелений або з квітів. Польські селяни не є так гарно прибрані (одягнені), мало одначе

* Консумують — виготовляють (ред. прим.).

різниці між міщанською і тою людністю. На селі носять мужчини і жінки зимою і літом чоботи, а міщанки носять також черевики...»

«На Русі купають дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки вистає голова. Так вони лежать у воді довше як годину й полощатся як жаби. Вважають, що це сприяє зростові дітей».

Linage de Voucienns, автор книжки «L'origine véritable du soulé-ment des Cosague contre la Pologne» (Париж, 1674) зі слів б. віце-канцлера при Владиславі IV — Радзейовського зауважує: «Козаки настільки могутні, що після того, як король Анрі де Валуа залишив Польщу, вони силою спробували змусити вибрати королем Польщі свого генерала, і це їм було б вдалося, якби польські магнати не посяли дуже вдало поміж ними розладу. Одним словом, козак — то головна сила нашого (польського) королівства» (ст. 84).

Дуже обширний «Щоденник» (в англійській мові) *Патрика Гордона* з доби гетьмана І. Самойловича. П. Гордон (1635—1699), з походження шотландець, старшина й генерал (з 1678 р.) російської служби, що, між іншим, командував московським військом проти запорожців (1677 р.), перебував на Україні в рр. 1679 до 1685 і був один час комендантом московського полку в Києві. На жаль, найбільш цікава для нас частина «Щоденника» Гордона з рр. 1678—1683 не збереглася.

В 1684 р. П. Гордон їздив з Москви на Україну і був у Батурині.

«Дня 23 березня у Вербну неділю рано мене закликав до себе гетьман Самойлович і мав довгу зі мною розмову. Ми розмовляли дуже в основному про москалів, а також про інші державні справи. Після цього гетьман мене відпустив додому з найбільш дружніми висловами і прислав мені до мешкання усякі провіанти».

У Козельці «дуже добре мене гостили мої старі приятелі, в той час полковники Григорій Карпович Коропчунський і полковник Константин Дмитрович Солонина; кожний із них подарував мені по мисливській рушниці».

Поза тим в «Щоденнику» Гордона зустрічаємо багато дрібних відомостей про гетьмана Самойловича, його синів, Мазепу та ін. козацьку старшину. Подає він також різні епізоди з життя України і хід військових подій, м. ін. про рухи польських і козацьких військ на Правобережжі, акцію Палія під Білою Церквою, Немировом та ін.

Про спосіб поведінки російських військ на Україні під датою 9 липня 1684 р. пише:

«Прибули солдати (москалі) з Орла... Вони повідомили, що послані з різних міст і сіл України. Їх послали (московська команда) без копійки грошей, але з наказом обсадити обидва береги Дніпра, щоби перешкоджати переходові людей до запорозького війська і підвозу туди усяких припасів та не дозволяти запорожцям торгувати на Дніпрі рибою або чим-небудь іншим, що, розуміється, не могло подобатися цим козакам».

Під датою 27 червня 1684 р. описує похорон стародубського полковника Симеона, старшого сина гетьмана Самойловича.

«27 червня тіло покійного перевезено на човні на цей бік Дніпра, де брати покійного і полковники разом з іншими особами вийшли назустріч домовині і супроводили її до Хрещатицького взвозу і тут очікували їх архімандрит і парохи з іншим духовенством. При цьому було також на варті 800 мушкетерів з 8 прапорами, по чотири на кожному боці, поміж котрих похід рушив до Печерської церкви, де після Служби Божої спочатку була виголошена проповідь, після того відслужена панахида, потім небіжчика поховали поруч із тілом його сестри. Сина помершого, років 4, що помер незадовго перед тим, привезли разом з батьком і поховали одночасно з ним. Каштелянин, разом з полковниками та іншою старшиною, були присутні на панахиді покій-

ника. Відпровадивши тіло до самої могили, вони потім пішли до будинку гетьмана, де був поминальний обід».

Цікаві відомості про події на Україні за часів Самойловича подають також листи голландського резидента в Москві *І. В. фон Келлера* до свого уряду в рр. 1677—1679. Нашу землю він не називає інакше, як Україною, козаків — українськими, Київ — столицею України та згадує про намір Туреччини створити «Українське герцогство». Про події в червні 1679 р. він пише, що найдужче й найголовніше українське місто Київ «тепер стає неначе молода, що до неї сватаються турки, татари й тутешні кавалери, і з обох боків шаблі радісно блищатимуть». (лист посла з 4.VI.1679). Про запорозьких козаків посол пише, що «з них краса козацької нації», тому перед ними запобігають і Туреччина, і Московщина (лист з 18.VI.1679).

А. Tyler у книжці про українських козаків, виданій в Едінбурзі в 1685, пише: «Україна — це край населений свободолюбною нацією козаків... Козаки України дуже люблять свободу і не зносять нічийого ярма».

В другій половині XVII ст. з'являється вже чимало різних подорожних книжок — щось подібне до сучасних туристичних провідників, які нерідко згадують також і Україну.

Один з таких провідників є «*Suapeae*», видана німецькою мовою в Аугсбурзі в 1687 р. Тут, крім описів міст України, різних легенд, історичних відомостей, інформації про українських козаків та інш., знаходимо також рідкі гравюри фортеці Кодака, міст — Перекопа, Очакова, Білгорода (Акермана), Кам'яця, Терехтемирова, а також рисунки з флори і фауни України.

«На Дніпрі, — читаємо в «*Suapeae*», — на численних островах живуть козаки, що мають також свої осідки, дома і землю в Київській і Брацлавській окрузі. Є вони частинно грецької релігії, добрі вояки, багато клопоту завдали туркам на Чорному морі, тому що з ними граничили... Вони погорджують усім, навіть власною смертю... За короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова. Він робив своїм ворогам немалі шкоди. Козаки вживають малих човнів-кораблів, ворогам немалі шкоди. Козаки вживають малих човнів-кораблів, у яких могло сидіти 60 чоловік, досить забезпечених харчами, котрими їздили по Чорному морі, часом захоплюючи містечка і села коло Царгорода...»

Про гетьмана Б. Хмельницького читаємо, що «був це досвідчений і вчений вояк. Після перемоги під Корсунем він приєднав до повстання проти поляків селян і татар та вивів у поле 20.000 війська...»

Наприкінці зазначено, що козаки вживали легку зброю і тому їх названо «скорими». Тепер вони мають всі военні прилади (озброєння).

«*Suapeae*» розрізняє українських козаків від донських козаків, коли пише: «В Москві (Московщині) є теж козаки, які живуть над річкою Доном і від цього мають назву...»

«Замок Терехтемирів з околицею лежить коло 20 годин нижче Києва», де козацька старшина «має осідок, а також магазини і військово озброєння».

«Очаків... це визначна твердиня татар. Море оточує твердиню від півночі до сходу і є (коло 20 нім. миль) широке».

«Угорі на північ по Дністру лежать на Поділлі дуже міцні міста й замки, серед яких найбільшим є Кам'янець, званий Подільським. Був заснований дакійцями (!), а укріплений за короля Зигмунта». Далі оповідається відому легенду, що коли в 1621 році турецький султан підійшов до Кам'яця та запитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив недоступний Кам'янець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його і здобуває! — сказав на це осман.